

Mykola Diukov, a zoologist and collector, researcher of the fauna of Slobozhanshchyna and Dagestan

Igor Zagorodniuk

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

article info

key words

zoological collections, natural history museums, research history, Mykola Diukov

correspondence to

Igor Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; 15 Bohdan Khmelnytsky Street, Kyiv, 01030 Ukraine;
Email: zoozag@ukr.net;
orcid: 0000-0002-0523-133X

article history

Submitted: 25.03.2023. Revised: 04.06.2023. Accepted: 30.06.2023

cite as

Zagorodniuk, I. 2023. Mykola Diukov, a zoologist and collector, researcher of the fauna of Slobozhanshchyna and Dagestan. *GEO&BIO*, 24: 25–45. [In Ukrainian, with English summary]

abstract

Mykola Diukov was a zoologist whose professional achievements are related to the study and monitoring of populations of game mammals and birds, as well as agricultural pests including rodents and insects (especially locusts). Mykola Diukov was born in Kharkiv in 1896, and the first now known event from his life is connected with Lithuania (then part of Poland) in 1913, where he collected and prepared a museum specimen of the mountain hare (*Lepus timidus*). The researcher worked in Kharkiv (known dates 1921–1923), later in Makhachkala (1924–1931), after which he served in exile in Kazakhstan (1932–1936). In Kharkiv, his research was related to the central (Kharkiv) branch of the Ukrainian Association of Hunters and Fishermen (All-Ukrainian Society of Hunters and Fishermen), one of his first works was devoted to assessing the state of wolf populations based on a wide survey of hunting centres conducted. In different periods of his work, the researcher showed interest not only in studying species, but also in creating collections, engaged in taxidermy and neatly made out label data. In total, 23 specimens of mammals (bats, mustelids, and rodents) collected and prepared by Mykola Diukov were found in the collections of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine and the Museum of Nature of V. Karazin Kharkiv University, but this number may be at least twice as high if we take into account that some of the materials were signed with the names of his colleagues or were not signed, but were made by his hand. In addition to the main series, a series of mammal specimens from Dagestan, collected by Diukov or with Diukov's participation, was discovered in the collection of the Department of Zoology of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, including those of *Spermophilus musicus*, *Mesocricetus raddei*, *Pygeretmus pumilio*, *Mus musculus*, *Mustela eversmanni*, *Mustela nivalis*, and *Barbastella leucomelas*. In total, 58 specimens of 18 species, belonging to 11 families and 5 orders, are present in the studied collections that are part of Mykola Diukov's materials (or clearly related to him). The researcher worked with such famous researchers as V. Averin, O. Formozov, V. Heptner, O. Mygulin, and others. There is no information about the life (and death) of the researcher after 1936. The author assumes that M. Diukov was oppressed because of his (probably noble) past and, after five years of imprisonment in concentration camps, received a death sentence against the background of widespread repressions in 1937.

© 2023 The Author(s); Published by the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine on behalf of GEO&BIO. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-SA 4.0), which permits unrestricted reuse, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Микола Дюков як зоолог та колектор, дослідник фауни Слобожанщини і Дагестану

Ігор Загороднюк

Резюме. Микола Дюков — зоолог, професійні здобутки якого пов'язані з вивченням і моніторингом популяцій мисливських звірів і птахів та шкодочинної для сільського господарства фауни, включно з гризунами й комахами (надто сараною). Микола Дюков народився в Харкові 1896 року, а перша відома тепер подія з його життя пов'язана з Литвою (тоді у складі Польщі) 1913 року, де ним було здобуто і музеєфіковано зразок зайця білого (*Lepus timidus*). Дослідник працював у Харкові (відомі дати 1921–1923), згодом у Махачкалі (1924–1931), після того він відбував заслання у Казахстані (1932–1936). У Харкові його дослідження були пов'язані з центральним (харківським) осередком ВУСМР (Всеукраїнського товариства мисливців і рибалок), одна з його перших праць була присвячена оцінкам стану популяції вовка на підставі проведеного ним широкого анкетування мисливських осередків. У різні періоди своєї роботи дослідник проявляв інтерес не тільки до вивчення видів, але й створення колекцій, займався таксидермією та охайно оформляв етикеткові дані. У трьох досліджених колекціях (в Національному науково-природничому музеї України та Музеї природи Харківського університету імені В. Каразіна) виявлено 23 зразки ссавців (кажани, мустели, гризуни), зібраних і опрацьованих Миколою Дюковим, проте ця цифра має бути більшою удвічі, якщо врахувати, що частину матеріалів підписано іменами його колег або не підписано, проте етикетки зроблені його рукою. У доповнення до основної серії, в колекції відділу зоології ННПМ виявлено серію теріологічних зразків з Дагестану, зібраних Дюковим або за участі Дюкова, у т. ч. *Spermophilus musicus*, *Mesocricetus raddei*, *Pygeretmus pumilio*, *Mus musculus*, *Mustela evermanni*, *Mustela nivalis*, *Barbastella leucomelas*. Загалом у досліджених колекціях матеріали Миколи Дюкова (або явно пов'язані з ним) представлені 58 екз. 18 видів 11 родин 5 рядів. Дослідник працював у контакті з такими відомими зоологами, як В. Аверін, О. Мигулін, О. Формозов, В. Гептнер та інші. Жодних відомостей про життя (і смерть) дослідника після 1936 р. немає. Автор припускає, що М. Дюков зазнав утисків через своє минуле (ймовірно дворянське) і після відбуття 5 років концтаборів отримав смертний вирок на тлі повсюдних репресій 1937 року.

Ключові слова: зоологічні колекції, природничі музеї, історія досліджень, Микола Дюков.

Адреса для зв'язку: Ігор Загороднюк; Національний науково-природничий музей НАН України; вул. Б. Хмельницького 15, Київ, 01054 Україна; Email: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Вступ

до 100-річчя наукової роботи Миколи Дюкова

Одним із важливих напрямків вивчення природничих колекцій є реконструкція внесків окремих колекторів та музеологів, завдяки зусиллям яких формувалися колекції. Такі знання є ключем до реідентифікації зразків з неповними, втраченими або й зміненими вихідними даними, а також вивчення історії досліджень — як наукових напрямків, так і науковців та установ [Rozora *et al.* 2014; Zagorodniuk 2015; Cheremnykh 2017]. Подібні розвідки не раз виявлялися ефективними, як от стосовно Всеволода Великанова [Zagorodniuk 2013a], Анатолія Аргіропула та Бориса Попова [Zagorodniuk 2013b], Бориса Вальха [Zagorodniuk & Parkhomenko 2018], низки інших відомих та маловідомих дослідників [Zagorodniuk 2022].

Ця розвідка присвячена Миколі Дюкову (1896–1937?) — досліднику, який брав найактивнішу участь у розвитку зоологічних досліджень та мисливствознавства на Харківщині, згодом — у Дагестані, де став учасником низки відомих Дагестанських зоологічних експедицій, за підсумками однієї з яких було описано новий таксон ссавців, названий на його честь, але вже 1931 року його засуджено на 5 років концтаборів, а після 1936 р. жодних відомостей про нього не виявлено. Єдиний знайдений документ — постанова Прокуратури Дагестану 1989 р. про реабілітацію жертв комуністичних репресій.

Початок цієї розвідки пов'язаний із виявленням серії колекційних зразків ссавців, що зберігаються в ННПМ, датованих 1913–1927 роками і підписаних іменем «Дюков» [Zagorodniuk & Ulyura 2023]. Надалі у трьох різних зоологічних зібраннях виявлено колекційні зразки,

зібрані М. Дюковим, аналіз яких проливає світло на історію досліджень та на біографію науковця. Частина цих матеріалів з колекції відділу зоології ННПМ¹ (без історичних розвідок) описано окремою працею [Zagorodniuk & Ulyuga 2023]. Тут наведено результати розвідок на основі трьох колекцій та аналізу зразків, які також могли бути зібрані М. Дюковим, проте не мають відповідних записів у каталогах колекцій (за каталогами: [Shevchenko & Zolotukhina 2002, 2005; Shevchenko 2007]).

Подальші розвідки дали змогу віднайти та реконструювати важливі деталі з наукової біографії дослідника і по крихтам відтворити життєпис, включно з реконструкцією місць і напрямків його наукової роботи, аналізом зібраних ним колекцій та його публікацій, колом спілкування. Звісно, це лише перший крок у відновленні цієї історії.

Біографічні розвідки

Загальні відомості

Дюков Микола Миколайович — зоолог, на початках теріолог, згодом орнітолог та ентомолог, народився у Харкові 1896 року. Дослідник розпочав свою наукову активність 1913 року (найдавніший відомий колекційний зразок, зібраний ним), а першу відому на сьогодні наукову публікацію видав 1923 року, рівно 100 років тому. Дослідник залишив помітний слід у становленні мисливствознавства в Україні (зокрема Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, ВУСМР) та системи захисту рослин в Дагестані. Репресований 1931 р., реабілітований 1989 р. Останній відомий «слід» датований 1936 роком (публікація статті), тобто він зник (загинув) у віці бл. 40–41 років; найімовірніше його розстріляно більшовиками 1937 року (автор припускає, що за його дворянське походження).

Ключові біографічні деталі

Повне ім'я й по-батькові відновлені за сервісом «books. google», що містить видання «Zashchita rastenii ot vreditel'ei, Leningrad, 1924–1929, t. 6» з реєстром установ захисту рослин, в якому на с. 86 знаходимо: «3. Дагестанская Республика. Подотдел Защиты Растений от Вредителей при Управлении Сельского Хозяйства Наркомзема. Махач-Кала (Петровск.-Пост), Наркомзем. Зав. Дюков, Николай Николаевич». З цього однозначно слідує, що Микола Дюков працював у Дагестані в системі захисту рослин. У статті про хом'яка Радде [Diukov 1927], вміщеному в «Дагестанському збірнику» (том 3), дослідник підписався як «Энтомолог НКЗ ДСССР Н. Н. Дюков» [НКЗ ДСССР — Народний Комісаріат Землеробства Дагестанської РСР].

Найдавніші за хронологією відомі вказівки стосуються здобування Дюковим зайця білого (*Lepus timidus*) в Литві у січні 1913 року (перший запис в табл. 1: «Сувальська губ., Маріямпольський повіт, с. Дембова-Буда»). Цей факт може бути пов'язаний з освітою дослідника. Так, у харківських матеріалах щодо випускників ІХУ (доступні дані за 1902–1917 рр., на які і міг припасти період навчання М. Дюкова) згадок студента з прізвищем «Дюков» не знайдено. Очевидно, здобутий ним зразок зайця може бути підказкою про те, що вчився він не у Харкові, а в Литві (тогочасній Польщі)². Заєць здобутий 17-річним юнаком біля м. Шяуляй, у центрі Литви. Маємо припустити, що полювання не міг дозволити собі простий гімназист, тому подальший пошук стосувався дворянства.

У книзі С. Волкова «Вище чиновництва Російської імперії» [Volkov 2016] є лише два Дюкови, і з них лише один — Микола, проте його вік, рід занять і регіон цілком підходять для припущення, що він міг бути батьком нашого героя:

¹ Тут і далі ННПМ — Національний науково-природничий музей НАН України (Київ) [для зоологічного і палеонтологічного відділів також використано акроніми NMNHU-z та NMNHU-p], ДПМ — Державний природознавчий музей НАН України (Львів), МПХУ — Музей природи Харківського університету (Харків).

² Подібний факт з місцем народження і шкільними роками у Польщі був неочікувано з'ясований для іншого знаного зоолога того часу — Всеволода Великанова [Zagorodniuk 2013a].

Дюков Николай Михайлович, р. 1859, из духовенства, в сл[ужбе]. и класс[ном]. чине с 1882 ([полученное образование:] СПбУ [Санкт-Петербургский университет]), ДСС [действительный статский советник] с 1909. Дир[ектор]. 1-й Санкт-Петербургской гимн[азии]. Ум[ер]. после 1917. (1.3.1916 [дата последнего упоминания в "списках по старшинству"]).

Ця гіпотеза припускає, що наш герой може бути сином Миколи Дюкова-педагога, 1859 р. н., дійсного статського радника з 1909 р. і директора «Першої» (за іншими джерелами — Другої) чоловічої Санкт-Петербурзької гімназії (у період 01.08.1906–1917 р.). Якщо це так, то Дюков-молодший найімовірніше мав би закінчив ту саму гімназію³.

Альтернативна гіпотеза пов'язана з харківськими Дюковими-антрепренерами [див. Cherniaev 1900; Eremyeva 2013], у т.ч. Миколою Дюковим (1820–1882), уродженцем Полтавщини, а згодом його дочкою Олександрою Дюковою, яка керувала театром у 1895 року. Можна припустити, що приблизно тоді ж у Дюкових могла народитися дитина, син, якого могли за традицією назвати ім'ям діда — Миколою⁴.

Друга гіпотеза збігається з відомостями про Дюкова-зоолога в книзі пам'яті Дагестану, де він записаний як уродженець Харкова 1896 р.н. Окрім того, в реєстрі студентів Харківського університету (доступні дані за період 1902–1917 рр.) виявлено запис «Дюков Николай. Ф. 1.» у переліку за 1916–1917 навчальний рік [Alphabetic... 1917]. Позначення «Ф. 1.» маємо розуміти як «Фізико-математичний факультет, курс 1», тобто М. Дюков мав навчатися там протягом 1916–1920 рр. З цього цілком зрозумілі й дати його зоологічних колекцій «харківського» періоду — 1921–1923 рр. (див. далі).

Наступні після збору литовського зразка відомості про дослідника мали місце через вісім років — в ННПМ-з є три колекційні зразки *Mus musculus*, записані як здобуті М. Дюковим у березні 1921 р. в околицях Сімферополя. Наступна відома точка активності — Харків, звідки відомо чимало колекційних зразків ссавців, зібраних у 1921–1923 роках (крайні дати — 12.07.1921 та 7.05.1923). У цей же час дослідник, найімовірніше, був у дальніх експедиціях, що можуть підтвердити записи про колекційні зразки, здобуті ним в Асканії (2.08.1923) та в Приазов'ї (13.09.1925 [проте зразки й етикетки не виявлено]). Про асканійські і приазовські (запорізькі) «гіпотези», загалом сумнівні, див. далі.

Подальші життя й робота дослідника проходили в Дагестані, крайні дати за колекціями — 25.08.1924 та 10.10.1927, за публікаціями — 1927–1930 роки. Тут він працював у Махачкалі, в системі захисту рослин, на посаді ентомолога Наркомзему Дагестанської РСР та завідувачем Підвідділу захисту рослин від шкідників при Управлінні сільського господарства НКЗ ДРСР. Його арештовано 5.04.1931, засуджено 14.12.1931 з вироком про 5 років концтаборів. Оскільки 1936 р. у нього вийшла стаття про сарану Казахстану, ясно, що табір був в Казахстані, майже напевно з правом роботи в таборі за фахом, і він відбув повний термін (1931–1936). Подальша доля невідома.

Робота в Харкові, мисливство

За авторськими розрахунками (див. вище), М. Дюков закінчив університетське навчання 1920 року і очевидно одразу став до роботи в умовах виру подій 1921 року, які стосувалися кожного (фінал Української революції, створення ВУАН, створення ВУСМР тощо). Після навчання (ймовірно, одразу після) він працював у керівних органах цього товариства, що впливає зі статті 1923 року про вовків Харківщини [Diukov 1923]. У цій праці М. Дюков наводить результати анкетування мисливських осередків щодо вовків, яке напевно сам і проводив

³ Ця гіпотеза має дві вади: 1) стосовно Дюкова-педагога відомо тільки про його сина Юрія (хоча ясно, що син міг бути не один), 2) у документах про репресії (див. далі) вказано, що Дюков-зоолог — уродженець Харкова; проте плюсом гіпотези є дворянський чин Дюкова-педагога і те, що наш герой однозначно мав високе виховання й освіти (найімовірніше був засуджений за дворянське походження).

⁴ По суті це вже був третій Микола Миколайович. Другий, відомий у театральній літературі як Микола Миколайович Дюков-молодший, допомагав батькові по театру, але потім (очевидно, до смерті батька, тобто до 1882 р.) неочікувано все кинув [Eremyeva 2013].

протягом 1922–1923 років, з розсилкою анкет по всіх районах Харківщини й аналізом ситуації, а також аналізом результативності анкет.

Значущим фактом є те, що у 1921 році (10.07.21) Віктор Аверін став організатором установчого з'їзду і першим головою ВУСМР (Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, нині УТМР). За час його головування (1921–1924) й за його ініціативи при Центральній раді ВУСМР відкрито курси мисливствознавства; він став організатором і редактором видань «Охота и рыболовство» (1923), «Природа и охота на Украине» (1924), «Украинский охотник и рыбак» (1925–1926), «Український мисливець та рибалка» (1927–1932) [Golda 2006; Zagorodniuk 2023]. Широке порайонне анкетування мисливців щодо стану популяції вовків, представлене у згаданій публікації М. Дюкова [Diukov 1923], очевидно, було однією з важливих активностей ВУСМР⁵.

Очевидно, що робота Дюкова в ВУСМР не була можливою без співпраці з Аверіним. Проте, окрім очевидності такого припущення через спільну для них афіліацію з ВУСМР, є й інші свідчення. Зокрема, є пряма вказівка на одній з етикеток до колекційного зразка тхора степового з Асканії-Нової, де вказано «от Вс. Аверина». У цьому випадку Дюков виконав роль досвідченого таксидерміста. Окрім того, очевидно були й спільні полювання. Так, у колекції ННПМ-р є зібраний Дюковим зразок кажана *Vespertilio murinus* у місцезнаходженні «хут. Соколів» (recte Соколи), 12.07.21 (№ 2057). У тому самому пункті, як слідує з «рожевих» журналів, до колекції ННПМ (тоді ЗМ Зообін) надійшли зразки різних видів (найбільше зайців), здобутих Аверіним, Дияковим, Шубіним тощо, зокрема в дати 20.09.17, 20.12.17 та інші.

Невдовзі, 1922 року вийшла з друку книга «Охота на Кавказе» [Tolstoy 1922], яка, як можна припустити, мала захопити М. Дюкова, мисливця за духом і за роботою в ВУСМР. Книга містить нариси про полювання на Кавказі, переважно в Дагестані, де дуже скоро і з'явився (однозначно наш) М. Дюков, який продовжив цю тему низкою нових публікацій про мисливських звірів і птахів Дагестані та полювання на них.

Дагестанський період

Мотиви переїзду Дюкова до Дагестану не відомі. У автора є три гіпотези: 1) втеча від минулого, зокрема дворянського походження (так, до речі, вчинили інші відомі українські зоологи, як от Вальх, Оболенський, Великанів); 2) участь у роботі Дагестанських експедицій (там з харків'ян був і Мигулін, були й столичні Гептнер та Формозов, з якими Дюков поза сумнівом співпрацював), 3) пристрасть до мандрів і полювань (див. попередній абзац), і цей фактор міг бути не менш важливим у комбінації з іншими.

У той період були започатковані (у 1918–1922 рр.) й надалі активно розвивалися Дагестанські експедиції і загалом дослідження природних ресурсів Північного Кавказу, про які є чимало публікацій [Voehne 1927, 1928 та ін.]. Це супроводжували й інституційні розбудови на місцях, серед них — створення в Дагестані республіканського Наркомзему, Дагестанського НДІ та Дагмузею, що створювало важливий професійний простір, в який вдало (і навіть чудово) вписувався і М. Дюков.

Дагестанські експедиції стали постійними з 1924 р. Йшла інвентаризація фауни, розроблялися підходи до моніторингу фауни та обмеження чисельності шкочочинних тварин. В ці дослідження було залучено багато знаних зоологів з різних наукових центрів (Сергій Огньов, Олександр Формозов, Лев Бьоме, Віктор Гептнер, Олексій Мигулін, Павло Свириденко, Євген Звірозомб-Зубовський). Була робота, пов'язана з моніторингом фауни та відповідними тереновими дослідженнями й можливостями для полювання. Власне, в серпні 1924 р. і стався переїзд до Дагестану: за хронологіями колекційних зборів видно, що останні зразки в Україні зібрано 2.08.24 (тхір степовий з Асканії-Нової), а перші дагестанські — 25.08.1924 (ласиця з Кизлярської округи).

⁵ Харківський обласний осередок виник 1917 р. як «Харківське губернське товариство любителів гвинтівкового полювання та полювання зі псами», його керівником був В. Аверін.

Судячи з аналізу колекцій (див. далі), у Дагестані М. Дюков не просто жив і працював, але й активно взаємодівав із дальніми колегами — харківськими, московськими та ростовськими теріологами й ентомологами, а також із місцевими ентомологами, збирав колекції, писав статті. Це був період його злету як зоолога й краєзнавця.

У Дагестані М. Дюков приділяв чимало часу не тільки ссавцям чи ентомофауні, але й птахам. У цей період у нього вийшло 4 публікації про птахів у журналі «Охотник» (1926–1930). Одна з них, найцитованіша, присвячена султанці. Щодо цього птаха є окремих біографічний епізод, наведений у розділі «Коло спілкувань» (контакти з О. Формозовим). Додатковим джерелом про дослідника й теріологічні дослідження того часу в Дагестані є праця В. Гептнера й О. Формозова «Ссавці Дагестану» [Heptner & Formosov 1941], в якій автори наводять опис досліджень із зазначенням маршрутів і колекторів (М. Формозов, особ. повід.). Серед останніх був і М. Дюков, з яким О. Формозов зустрічався й раніше (див. вище історію про султанку) і на честь якого С. Огньов і О. Формозов назвали описаний ними у 1927 р. дагестанський підвид щура водяного (див. далі).

Доробки, публікації

Фахові зусилля. Основні фахові зусилля дослідника були спрямовані на прикладну зоологію — мисливствознавство (харківський період) та захист рослин (дагестанський та ймовірний казахстанський періоди). Відповідно, роботу дослідник мав в системі ВУСМР та в системі захисту рослин. Можливо, що в «харківський» період паралельно з мисливськими інтересами він працював і в системі захисту рослин, про що свідчать відомі колекційні зразки гризунів і дрібних хижих, явно не мисливських звірів: мишей, хом'ячків, тхорів (табл. 1). Але в Дагестані (Махачкала) та в Казахстані (можливо, Алмати?) він напевно працював, судячи з публікацій і вказання афіліації, як-от у статті про хом'яка Радде (1927 р.), в якій дослідник підписався як «Энтомолог НКЗ ДССР Н. Н. Дюков».

Наукові праці. Відомо 11 його наукових праць, у т.ч. чотири теріологічні — про вовків на Харківщині (1923), про звірів кавказького краю — хом'яка Радде в Дагестані (1937), про полювання на тура (1930) та про джейрана (1930). Орнітологічна та ентомологічні праці датовані пізнішим часом (1926, 1928, 1929, 1930, 1936 рр.). Публікація 1930 р. в УМР (журнал «Український мисливець та рибалка», що виходив за редакцією В. Аверіна), попри тогочасну роботу М. Дюкова у Дагестані, свідчить, що дослідник ці 6 років (з 1924 р.) не поривав зв'язки з Україною, власне з Харковом, де тоді виходило це видання.

Перелік відомих праць дослідника представлено тут за темами, у хронології:

Теріологічні праці (1923–1930)

- 1923. Волки в Харьковской губ. [Diukov 1923]
- 1927. Черноватый дагестанский хомяк [Diukov 1927]
- 1930. Тур и охота на него [Diukov 1930a]
- 1930. Джейран [Diukov 1930b]

Орнітологічні праці (1926–1930)

- 1926. К биологии султанской курицы [Diukov 1926]
- 1928. К познанию распространения стерха [Diukov 1928]
- 1929. К познанию распространения чернобрюхого рябка [Diukov 1929a]
- 1930. Фазан в Дагестанской ССР [Diukov 1930c]

Ентомологічні праці (1929–1936)

- 1929. К познанию распространения *Oxya fuscovittata* ... [Diukov 1929b]
- 1930. Осеннее отрождение азиатской саранчи в Дагестане в 1927 г. (Frantsi & Diukov 1930)
- 1936. Главнейшие вредные саранчовые Казахстана ... [Diukov 1936]

Теріологічні колекції

Загальна характеристика колекцій

Більшість виявлених колекційних зразків зберігаються у відділі зоології ННПМ (23 екз.), по 1–2 екз. — у ННПМ-р (табл. 1) та в МПХУ. Їх крайні дати — 1913–1927. Окрім того, в ННПМ-з є зразки, що мають пряме відношення до М. Дюкова, зібрані ним або за його участі, але в базі даних і каталогах не позначені як такі (табл. 2). Матеріали дослідника є й у інших колекціях. Зокрема, зразки дагестанських *Arvicola* (*Arvicola terrestris djukovi*) зберігаються в типових серіях ЗММУ [Ognev & Formosov 1927; Ognev 1950].

У колекції відділу зоології ННПМ (ННПМ-з) згідно з базою даних і опублікованими каталогами є 22 зразки ссавців, зібрані М. Дюковим (табл. 1). Відомі зразки зібрані у Литві (1913 рік), у Криму (1921 рік), на Харківщині (1921, 1923 рр.), у Дагестані (1924, 1926, 1927 рр.). Матеріал розміщено в таблиці 1 у хронологічному порядку. Всі зразки, окрім 4-х *Mus musculus* (три з Сімферополя та один із Харкова), мають оригінальні авторські етикетки з пізнаваним почерком. Кількість зразків росла у часі: литовський період — 1, кримський — 3, харківський — 7, дагестанський — 15 (без даних, наведених в табл. 2). З набору об'єктів колекціонування видно, що дослідник у своїх інтересах тяжів до мустелових (Mustelidae), при тому в усі періоди досліджень, разом є 5 екз. *M. evermanni* та 1 екз. *V. peregusna*, а з урахуванням інших явно «дотичних» матеріалів (табл. 2), — 8 зразків трьох видів. Ім'я Дюкова як колектора мустел відмічено й раніше [Filipenko 2014].

Зразки в колекції ННПМ-з

Загалом у колекції ННПМ-з відомо 23 зразки, що зібрані М. Дюковим, з крайніми датами (роками) 1913–1927. У таблиці наведено уточнені дані та подано стислі коментарі там, де уточнення можна було відкоментувати стисло, у примітках. Проблемні в інтерпретації матеріали описано в цьому розділі нижче.

Про найдавніший зразок (з Литви). У каталозі зразок із Литви — це заєць білий (*Lepus timidus*), зібраний 4.01.1913 (№ 402) у м. «Маріямполь», що на пд-зх Литви. Локалітет має назву «д. Дембова-Буда», це село у складі Гудельської гмини Сувальської губернії (центр Суwalkи). Села такого тепер не існує, а центр Гудельської гмини — с. Гуделе (Гуделяй, Gudeliai) біля м. Шяуляй (Šiauliai). Як міг опинитися там дослідник — не ясно; йому було 17 років, і, можливо, він там навчався. Сам зразок, насамперед його оригінальну етикетку, автор не мав можливості перевірити.

Про ім'я Дюкова на вторинних етикетках. Дослідження колекційних зразків засвідчує регулярні таксидермічні практики дослідника і те, що він постійно опікувався колекціями (про те якими — не ясно). Як приклад, на рис. 1 показано первинну і вторинну етикетку соні лісової (22.03.1921), друга написана М. Дюковим. Це відповідає давній традиції не чіпати оригінали, а за потреби щось уточнити додавати нову етикетку. Імовірно, така сама історія сталася і з цією сонєю лісовою з уроч. «Помірки» під Харковом. Дюков, очевидно як консерватор колекції, виправив на новій етикетці назву роду й ім'я автора виду, а також уточнив, що мова має йти про околицю Харкова (рис. 1).

Про зразки з Криму 1921 р. — у зв'язку з відсутністю оригінальних етикеток (фото на рис. 2) щодо цих зразків є питання, зокрема чи бути вони кримськими і дюківськими. У ННПМ є декілька зразків, датованих березнем 1921 р.: у ті самі дати збирали матеріал Звірозомб на Ростовщині та Мигулін на Харківщині, при тому обидва мали інтерес до мишовидих, що важко припустити для Дюкова, тому можлива помилка. Проте, приймаючи це як факт, важливо звернути увагу, що всі ці зразки — хатні миші. Як припущення можна згадати, що в ті роки таврійський музей було розформовано, і значна частина його колекцій була вивезена до найближчих зоологічних «столиць» (можливо й до Харкова), і врешті їх частина опинилася в ННПМ (див.: [Zagrodniuk et al. 2015]). Тому не можна виключати, що це матеріали звідти.

Таблиця 1. Зразки ссавців, зібрані й препаровані М. Дюковим, у колекціях природничих музеїв Києва і Харкова (записи розміщено у хронологічному порядку; за: [Zagorodniuk & Ulyura 2023], з доповненнями)

Table 1. Mammal specimens collected and prepared by M. Diukov in the collections of natural history museums of Kyiv and Kharkiv (records are placed in chronological order; after: [Zagorodniuk & Ulyura 2023], with additions)

ID та матеріал*1	Вид	Місце збору	Дата збору
1. Литовський період (n = 1)			
ННПМz 402 ш	<i>Lepus timidus</i>	[Литва,] Сувальська губ., Маріямпольський пов., с. Дембова-Буда [в журналі реєстрацій] (у каталозі — «Литва, окол. м. Капускас»)	4.01.13
2. Кримський період (n = 3)			
ННПМz 1106 ш	<i>Mus musculus</i>	UA, Крим, м. Сімферополь*2	1.03.21
ННПМz 1105, 1029 ш	<i>Mus musculus</i>	UA, Крим, м. Сімферополь*2	2(15).03.21
3. Харківський період (n = 8)			
ННПМ-z, № 619	<i>Dryomys nitedula</i>	UA, Харківський р-н, уроч. Помірки	28.03.1921
ННПМр 2057 (у рожевому журналі 2103) ч	<i>Vespertilio murinus</i>	UA, Чугуївський [Зміївський] р-н, с. Соколове [хут. Соколов]*3	12(27).06.21 («27.06.26»)
ННПМz 1076/246 ш	<i>Mus musculus</i>	UA, Харк. обл., м. Харків	13(26).10.21
МПХУ [без №] ш	<i>Nyctalus noctula</i>	UA, Харк. обл., Харк. р-н, с. Липовий Гай	28(15).05.22
ННПМz 15780, 15781 ч	<i>Cricetulus migratorius</i>	UA, Харк. обл., Ізюмський р-н, с. Комарівка («с. Кайгородка»)	7.05(24.04).23 («7.05.29»)
ННПМz 9401 ш(ч)	<i>Mustela eversmanni</i>	UA, Харк. обл., Ізюмський р-н, с. Комарівка	19 (7).05.23 («4-7.05.23»)
ННПМz 9402 ш(ч)	<i>Mustela eversmanni</i>	UA, Херсонська обл., Чаплинський р-н, Асканія-Нова, «от Вс. Аверина»	2.08.23
4. Дагестанський період (n = 11)			
ННПМz 9897 (520) шч	<i>Arvicola terrestris</i>	Даг., Агульський р-н, с. Чираг*4	17.10.24
ННПМz 10712 ш	<i>Lepus europaeus</i>	Даг., Ногайський степ, ур. Шамшей-Кишлау	19.04.26
ННПМz 9399 ш	<i>Mustela eversmanni</i>	Даг., р-н м. Махач-Кала, с. Тарки-Ногай	3.10.26
ННПМz 9333 ш	<i>Allactaga major</i>	Даг., Ногайський степ	07.10.26
ННПМz 14915, 14916 (ч)*6	<i>Spalax giganteus</i>	Даг., Кизлярський р-н, Кара-Ногайський степ	10.27
ННПМz 9448 (517) ш(ч)	<i>Spalax giganteus</i>	Даг., Кизлярський окр., ст. Сасотчинская*7	12.04.27
ННПМz 10711 ш	<i>Lepus europaeus</i>	Даг., Ногайський степ, окол. оз. Лопас	20.04.27
ННПМz 12370 ш	<i>Vormela peregusna</i>	Даг., окол. ст. Копай	07.27
ННПМz 9305 шч	<i>Hemiechinus auritus</i>	Даг., Кизлярський р-н, окол. м. Кизляр	10.08.27
ННПМz 11628 ч	<i>Mustela eversmanni</i>	Даг., Ногайський р-н*5, Кара-Ногайський степ	10.10.27

*1 Для всіх зразків літерами позначено наявність шкірок (ш) та черепів (ч), якщо «ч» у дужках, що наявність, зазначена в БД та в каталозі, не підтверджена при аналізі самої колекції; *2 Для всіх *Mus musculus* в каталозі вказано «окол. м. Сімферополь»), етикетки не оригінальні, написані С. Золотухіною (бл. 2000 р., джерело інформації не відоме; у давніх «рожевих» журналах такого не знайдено); *3 хут. Соколов — особливий для тогочасних харківських зоологів локалітет, з якого походить багато різних зразків; *4 для *Arvicola terrestris* № 9897 в оригіналі вказано «Лакський окр., Аштикулинська діл., с. Чирах»; *5 для *Mustela eversmanni* № 11628 в ДБ і в каталозі вказано «Запорізька обл., Приазовський р-н»; на етикетці — «Кизлярський р-н»; дата в БД та каталозі як «13.09.25» (як для № 11627); *6 зразки *Spalax giganteus* № 14915 та 14916 у БД та в каталозі [Shevchenko & Zolotukhina 2005] позначені як наявні, проте їх не виявлено; запис збережено в таблиці з надією, що їх виявлять; *7 в БД та каталозі (loc. cit.) вказано, що є череп (проте є тільки тушка) і що він здобутий в «окол. Кизляра, бер. р. Терек» (чого немає на етикетках).

Про хом'ячків з Харківщини 1923 р. Ситуація містична. В каталозі колекції ННПМ-z значаться два екз. *Cricetulus migratorius* з № 15780 та 15781 (черепи) з місцезнаходження «Ізюмський р-н, с. Кайгородка» і датою 7.05.1929. Проте відомо, що 1929 р. Дюков був у Дагестані, у аналогічну дату 7.05.123 (не 1929) він здобув тхора степового (*Mustela eversmanni*) у тому ж Ізюмському районі, проте у с. Комарівка. Пошук зразків дав змогу виявити лише одного з них (№ 15781), і той виявився не хом'ячком, а хом'яком (*Cricetus cricetus*), зібраним таки 7.04.1923 (варіант 7/05) в Ізюмському районі, проте: 1) запис не оригінальний, недавній (рис. 2 c); 2) на звороті (блідо) є запис рукою Дюкова про харчову пробу від хом'ячка з с. Комарівка 7.05.1923, «до шкірки № 67» (рис. 2 d); 3) походження «Кайгородки» не ясне, на Харківщині такого локалітету немає. Це підтверджує, що був зразок *Cricetulus* (шкірка, напевно з черепом) з Комарівки, саме в ту дату і від цього дослідника, що Дюков не опинявся в той же день у ще одному місцезнаходженні і не ловив у двох різних місяцях два різні види зі схожими назвами («хом'ячок»

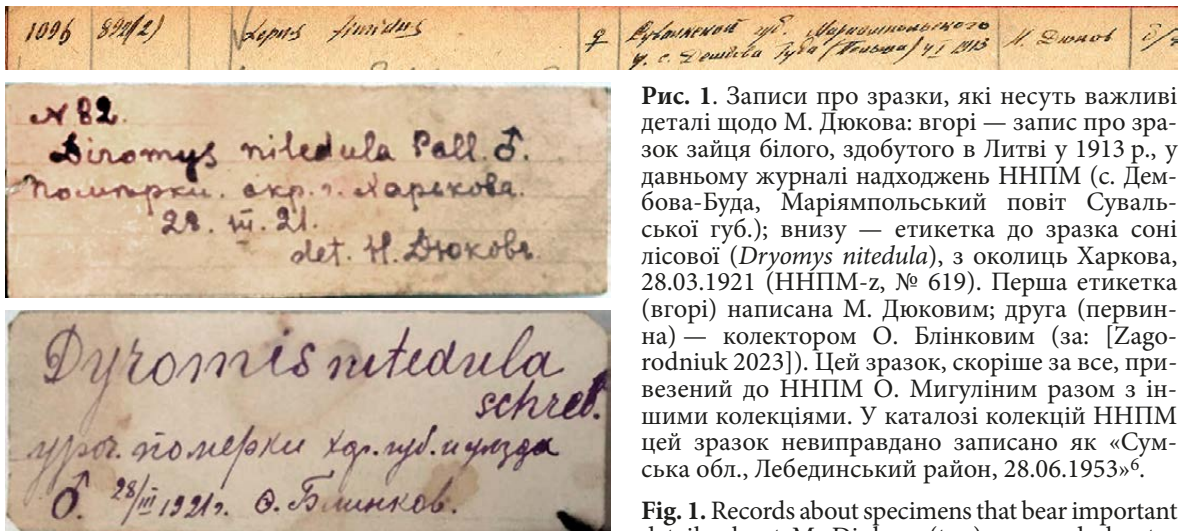

Рис. 1. Записи про зразки, які несуть важливі деталі щодо М. Дюкова: вгорі — запис про зразок зайця білого, здобутого в Литві у 1913 р., у давньому журналі надходжень ННПМ (с. Дембова-Буда, Маріямпольський повіт Сувальської губ.); внизу — етикетка до зразка соні лісової (*Dryomys nitedula*), з околиць Харкова, 28.03.1921 (ННПМ-з, № 619). Перша етикетка (вгорі) написана М. Дюковим; друга (первинна) — колектором О. Блінковим (за: [Zagorodniuk 2023]). Цей зразок, скоріше за все, привезений до ННПМ О. Мигуліним разом з іншими колекціями. У каталозі колекцій ННПМ цей зразок невинновідомо записано як «Сумська обл., Лебединський район, 28.06.1953»⁶.

Fig. 1. Records about specimens that bear important details about M. Diukov: (top) a record about a specimen collected in Lithuania in 1913 in the old inventory book of the NMNH (the village of Dembova-Buda, Marijampolė District, Suwałki Province); (middle and bottom) labels of a forest dormouse specimen (*Dryomys nitedula*) collected near Kharkiv on 28 March 1921 (NNPM-z, No. 619). The first label (middle) was written by M. Diukov; the second, original, label (bottom) was prepared by the collector O. Blinkov (after: [Zagorodniuk 2023]). This specimen was probably transferred to the NMNH by O. Mygulini along with other collection series. In the catalogue of the NMNH collections, this specimen is unjustifiably recorded as 'Sumy Oblast, Lebedyn Raion, 28.06.1953'.

mountain hare specimen collected in Lithuania in 1913 in the old inventory book of the NMNH (the village of Dembova-Buda, Marijampolė District, Suwałki Province); (middle and bottom) labels of a forest dormouse specimen (*Dryomys nitedula*) collected near Kharkiv on 28 March 1921 (NNPM-z, No. 619). The first label (middle) was written by M. Diukov; the second, original, label (bottom) was prepared by the collector O. Blinkov (after: [Zagorodniuk 2023]). This specimen was probably transferred to the NMNH by O. Mygulini along with other collection series. In the catalogue of the NMNH collections, this specimen is unjustifiably recorded as 'Sumy Oblast, Lebedyn Raion, 28.06.1953'.

Рис. 2. Зразки мишовидих гризунів та їх етикетки зі зборів М. Дюкова в ННПМ-з. (а) миші роду *Mus* з Сімферополя (№ 1105–1106, 1129) та Харкова (№ 1176, третій зверху); (б) одна з етикеток зразка з Сімферополя (№ 1106, збільшено); всі етикетки не оригінальні, написані однією рукою (С. Золотухіна?), бл. 2000 року; (с–д) етикетки «хом'ячка» (за каталогом як *Cricetulus migratorius*), але хом'яка за фактом (череп *Cricetus cricetus*); титульний бік: «Ізюмск. окр. Харьк. обл., с. Кайгородка, 7.IV.1923. Дюков, 3663» (почерк Золотухіної?); зворотній бік — «К шкурке № 67. Содержимое защечных мешков хомячка (*Cricetulus phaeus*), с. Комаровка, Изюмск. у., Харьковск. губ., 7.V.(24.IV).1923 — Н. Дюков. Вес зерна этой порции 0,25 гр.».

Fig. 2. Specimens of mouse-like rodents and their labels from M. Diukov's collection housed in NMNHU-z. (a) mice of the genus *Mus* from Simferopol (No. 1105–1106, 1129) and Kharkiv (No. 1176, third from the top); (b) one of the labels of the specimen from Simferopol (No. 1106, enlarged); all labels are not original, written by one hand (S. Zolotukhina?), ca. 2000; (c–d) labels of 'dwarf hamster' (catalogued as *Cricetulus migratorius*), but actual hamster (skull of *Cricetus cricetus*); front page: 'Izium District, Kharkiv Region, Kayhorodka Village, 7.IV.1923. Diukov, #3663' (Zolotukhina's handwriting?); the reverse side of the label contains the inscription: 'To skin No. 67. Contents of the cheek pouches of a dwarf hamster (*Cricetulus phaeus*), Komarovka village, Izium district, Kharkiv province, 7.V.(24.IV). 1923, N. Diukov. The grain weight of this portion is 0.25 g'.

⁶ У червні 1953 р. в цьому районі співробітниками музею зібрано серію з 19 гризунів, кажанів і кротів.

і «хом'як»). Отже, плутанина виникла при реінвентаризації. Наведена вторинна етикетка (с) писалася нашвидкуруч, з якогось іншого джерела (ймовірно, давнішої етикетки при шкірці, напевно, викинутій), і для запису використано дюківську етикетку.

Про тхорів із Запоріжжя. У каталозі колекції хижих ННПМ [Shevchenko 2007: 52] є запис, не підтверджений зразками: «*Mustela eversmanni*. ... № 11627. М. Україна, Запорожская обл., Приазовский р-н. 13.09.1925. Дюков Н. Череп. № 11628. [те саме]». Ці записи виглядають помилковими, тому що: 1) немає жодного іншого свідчення про роботу Дюкова у Приазов'ї; 2) тепер відомо, що з 1924 р. дослідник працював у Дагестані, і тому навряд чи їздив на лови у Приазов'я; 3) вказана дата (у обох екз.) «13.09.1925», як і назва виду, збігаються з даними для іншого тхора з Дагестану — № 9398 (див. табл. 1). Попри це, саме так і зроблено записи в каталозі [Shevchenko 2007: 57, 61]. Пошук і аналіз зразків підтвердив очікуване: 1) обидва «запорізькі» зразки виявилися зібраними в Дагестані; 2) їхні реальні дані є іншими: № 11627 місце — Тарки-Ногай, дата — 13.09.25 (як і записано), № 11628 — Кара-Ногайський степ, дата 10.10.27 (не 1925); 3) вказівка для № 11627 імені «Мигулін» на явно вторинній етикетці (рукою С. Золотухіної) і на черепі має розумітися як «колекція Мигуліна». На черепі № 11628 є оригінальний напис «Дюков» (рис. 3), і це єдиний тхір зі згаданих тут, колектором якого точно є Дюков. Записи про зразки № 9398 та 11627 перенесено в другу частину (табл. 2).

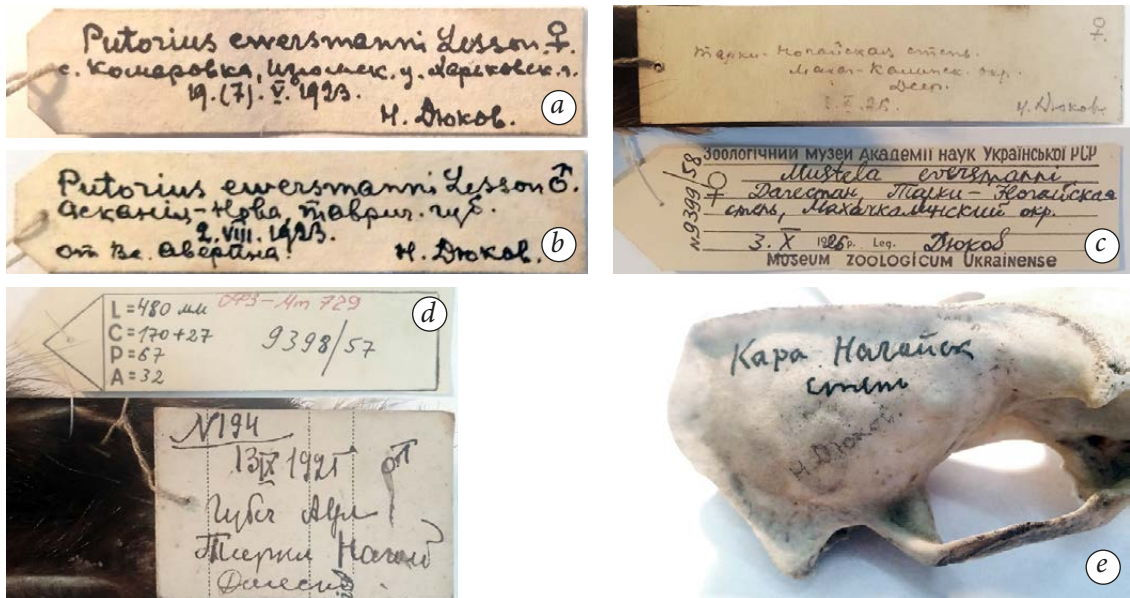

Рис. 3. Зразки тхора степового, зібрані М. Дюковим, у колекції NMNH-z (у хронології): (а) оригінальна етикетка зразка *Mustela eversmanni* № 9401 (171) з Ізюмського р-ну Харківщини; (б) оригінальна етикетка зразка *Mustela eversmanni* № 9402 (326) (Асканія, 02.08.23); на етикетці асканійського зразка рукою Дюкова написано «От Вс. Аверина» (це підтверджує співпрацю з Вс. Аверініми, проте спростовує припущення, що М. Дюков працював у Асканії); (с) етикетка тхора з Дагестану № 9399 (449) від 3.10.26, з ознаками почерку М. Дюкова; (d) зразок *M. eversmanni* № 9398, що зберігається як «leg. Дюков», проте етикетку написано не ним (колектором, позначеним тут як «LEG3»); (е) череп зразка № 11628 (Кара-Ногайський степ, 10.10.27), який видають за запорізький (каталог ссавців ННПМ): тут ясно видно напис «Н. Дюков».

Fig. 3. Steppe polecat specimens collected by M. Diukov and housed in the NMNHU-z collection (by chronology): (a) original label of a *Mustela eversmanni* specimen, No. 9401 (171) from Izium district, Kharkiv region; (b) original label of a *Mustela eversmanni* specimen, No. 9402 (326) (Askania, 2 August 1923); Diukov's handwriting on the label of the Askanian specimen 'from Vs. Averin' (this confirms the co-operation with the Averins, but denies that Diukov himself worked in Askania); (c) label of a polecat from Dagestan, No. 9399 (449) dated to 3 October 1926, with signs of M. Diukov's handwriting; (d) specimen of *M. eversmanni* No. 9398 stored as 'leg. Diukov', but the label was not written by him (the collector is marked here as "LEG3"); (e) the skull of the specimen No. 11628 (Kara-Nogai Steppe, 10.10.1927), which is incorrectly presented as a specimen from the Zaporizhia region (catalogue of NMNHU): here the signature 'N. Diukov' is clearly visible.

Про тхорів з Асканії. Асканійський зразок (02.08.1923) вносив не менший «шум» у реконструкції мандрів дослідника, ніж зразки тхорів «із Запоріжжя». Тим паче, що в кінці літа і восени 1923 р. в Асканії працювало декілька груп знаних тоді столичних зоологів (вкл. Бориса Завадовського⁷, Олександра Формозова та ін.), один з яких до того ж за рік–два разом з Володимиром Гептнером буде мандрувати Дагестаном, опише новий підвид щура, названий на честь Дюкова (1927), а слідом й огляд «Ссавці Дагестану» [Heptner & Formosov 1941]. Як цінний зоологічний факт ця асканійська знахідка відмічена у каталозі хижих [Shevchenko 2007], проте це помилка. На етикетці зразка і в давньому «рожевому» журналі є однозначна примітка «від Вс. Аверіна» (див. рис. 3), що не тільки підтверджує співпрацю Дюкова з братами Аверініми, але й те, що Дюков не здобував тхора, а отримав від Вс. Аверіна труп (чи шкірку) для виготовлення тушки. Інше питання — хто і як передав асканійського звіра; Можливо, це міг бути й О. Формозов, який відвідував Асканію влітку 1923 р., де був в той самий час і Вс. Аверін [Averin 1923]. Примітка також, що у монографії Мигуліна наведено дані про зразок (виміри черепа) самця тхора степового з Асканії з датою 10.09.1923 і приміткою «колекція А. Н. Формозова».

Зразки в ННПМ-р та МПХУ (кажани)

Зразки в ННПМ-р. У цій колекції є два кажани виду *Vespertilio murinus*, записані в картотеці як зібрані М. Дюковим. Історія їх дуже темна; згадки відсутні і у Мигуліна (1938)⁸, і у Лисецького й Куниченка [Lisetsky & Kunyuchenko 1952]⁹; уперше згадані в ревізії цієї колекції лише 2013 р. [Godlevska 2013] як: 1) «Зміївський р-н, хут. Соколів, 12.07.1929, № 2057; leg. Переверзев (у обліковій картці записано як «Дюков»), 2) «м. Харків. 27.06.1926, № 2056; leg. Дюков».

Проте: 1) Дюков з 1924 р. працював уже в Дагестані (а Переверзєв взагалі помер у 1921 р.), 2) аналіз зразків і записів про них (зокрема у «рожевих» журналах) дає змогу говорити про те, що однозначно Дюковим зібрано тільки зразок № 2056, проте однозначно інтерпретувати запис року як «1926 р.» не можна (рис. 4), автор приймає «1920», 3) другий зі зразків має бути атрибутований як зібраний М. Дюковим у 1921 р. (див. пояснення у підписі до рис. 1). Отже, у таблицю 1 дані щодо зразків від Дюкова внесено як: 1) «*Vespertilio murinus*, № 2056, м. Харків, 27.06.20, leg. Дюков»; 2) «*Vespertilio murinus*, № 2057, Чугуївський [кол. Зміївський] р-н, с. Соколове [хут. Соколів], 12.07.21, leg. Дюков»¹⁰.

Зразки звірів у МПХУ. Стаття Ю. Іллюхіна [Iliukhin 2018] про колекції кажанів у МПХУ містить відомості про зразок *Nyctalus noctula*, зібраний 1922 р. на Харківщині, саме М. Дюковим. Етикеткові дані: «окол. Харкова, с. Липовий Гай, 15.05.22 [дата записана двома стилями, як «28 (15)»], n = 1 (S, тушка без чер., кол. М. Дюков)». Цей зразок і його етикетку (однозначно написану рукою М. Дюкова), показано на фото (рис. 5). Пошук згадок про цей зразок у публікаціях інших колег безрезультатний: його не згадано ані в Мигуліна [Muhulin 1938], ані у Лисецького й Куниченка [Lisetsky & Kunyuchenko 1952]. Відсутність згадок про матеріали М. Дюкова у О. Мигуліна (зокрема, у книзі 1938 р.) найімовірніше пов'язана з репресіями проти

⁷ Борис Завадовський (1891–1957), знаний еволюціоніст, родом із с. Скоричеве (= Покровське, нині вимерле) на Херсонщині (в широкому розумінні), в окол. Кропивницького; після закінчення МДУ (1909) і роботи там (1914–1918) працював в Асканії (1919), звідки переїхав до Сімферополя, а з 1921 р. й надалі — у Москві.

⁸ В Олексія Мигуліна (1938) є *Vespertilio murinus* з даними: «VII 1927. Коробов, Зміївськ. р-ну, Харк. обл. Колекція Мигуліна». Не можна виключати, що Мигулін остерігався згадувати матеріали Дюкова через те, що того було репресовано (таке було щодо праць і колекцій Б. Волянського й Вс. Великанова).

⁹ В огляді О. Лисецького й А. Куниченка [Lisetsky & Kunyuchenko 1952] є дані про кажанів Харківщини тільки за періоди 1937–1940 та 1946–1951 рр.

¹⁰ Важливо відмітити, що хут. Соколове (варіанти запису в журналах — Соколів, Соколова, Соколи) є не випадковим місцем збору матеріалів: звідти є чимало зразків переважно мисливських звірів (надто *Lepus euroaeus* 1917–1918 рр.), здобутих не тільки Дюковим, але й старшим його колегою по ВУСМР Віктором Аверініним та іншими колекторами, явно пов'язаними з мисливським клубом В. Аверіна (Дьяконов [Дьяконов], Шубін, Жуков та ін.; ініціали всіх цих персон автору не відомі).

Дюкова (вони напевно були знайомі, й Дюков напевно передавав матеріали О. Мигуліну). Попри це, такі матеріали у Мигуліна не вказано навіть під нейтральним виразом «колекція Мигуліна», що він не раз робив для інших зразків. Тому можна заключити, що кажани Дюкова не були відомі О. Мигуліну¹¹. Не наведено зразків, зібраних М. Дюковим, і в кадастрі знахідок кажанів Харківщини [Vlaschenko 2011]. Це третій зразок кажанів, що засвідчує інтерес до них дослідника (і третій рік такого інтересу: 1920–1922). Нині це територія Харкова, місцевість на пд.-зх. міста, у Новобаварському адміністративному районі.

3103	83 мм.	<i>Vespertilio murinus</i> ♀	Дюков	Харков 27.VI.1926	Дюков
3104	84 мм	— — — — —	—	уф. Соколов Змишів у Харківській обл.	
3105	200 мм	<i>Sorex araneus</i> ♂	—	Кам. Ст. на р. Ясагера Змишів у Житомирській обл. Переверзев 14 VII 1915	

Рис. 4. Запис з ім'ям «Дюков» у одному з давніх журналів обліку ННПМ (вгорі) та фото обох зразків, виявлених у колекції NMNH-p. Етикетки написані одним почерком і явно не колекторами (Мигулін?). У журналі запис «Дюков» однозначно стосується лише № 2056 (= 3103; старий номер є на черепі). Окрім того, інтерпретувати останню цифру як «6» (в журналі), не можна; тут її ідентифіковано як «0». Для зразка № 2057 (= 3104) автор і дата в журналі не вказані, а відмітки «Дюков» і «12.07.21» є в картотечі, тобто ці етикетки (на фото) вторинні і містять помилку (окрім того, Переверзєв помер у 1921 р., а Дюков з 1924 р. жив у Дагестані).

Fig. 4. An entry with the name 'Diukov' in one of the old inventory books of NMNHU (top) and a photo of both specimens found in the NMNHU-p collection. The labels are written in the same handwriting and clearly not by the collectors (Mygulin?). In the journal, the entry 'Diukov' clearly refers only to No. 2056 (= 3103; the old number is on the skull). In addition, the last digit cannot be interpreted as '6' (in the book); here it is identified as '0'. For the specimen No. 2057 (= 3104), the author and date are not indicated in the inventory book, and the notes 'Diukov' and '12.07.21' are found on the collection cards, meaning that these labels (bottom) are secondary and contain an error (in addition, Pereverziev died in 1921, and Dyukov lived in Dagestan from 1924).

Рис. 5. Кажан *Nyctalus noctula*, препарований М. Дюковим 1922 р., у колекції МПХУ (фото Ю. Ілюхіна). Внизу — збільшена етикетка.

Fig. 5. A *Nyctalus noctula* bat prepared by M. Diukov in 1922 in the collection of the Museum of Nature of the Kharkiv University (photo by Yu. Iliukhin). Below is an enlarged label.

¹¹ Або такі матеріали були в якійсь нерозібраній Мигуліним частині його колекцій, що могло бути пов'язано з переїздом з Харкова у Заворичі і супровідними невпорядкованостями життя.

Зразки птахів в МПХУ. Попри основний інтерес до ссавців, М. Дюков приділяв увагу й птахам. Якщо у фондах ННПМ такі збори не виявлено (С. Тайкова, особ. повід.), то у МПХУ вони є. Це 5 зразків негоробиних птахів з Дагестану з крайніми датами 23.11.1924 та 5.11.1925. Такі дані взято з каталогу МПХУ [Devyatko & Dzhamirzoev 2012], доповнені й уточнені Т. Дев'ятко (особ. повід.), зокрема щодо Харківщини. Звертає на себе увагу факт, що більшість зразків (очевидно, що всі) мають допис «з колекції В. Аверіна», з яким дослідник напевно продовжував підтримувати стосунки не тільки в харківський, але й дагестанський період своєї роботи.

Записи подано тут скорочено, за хронологією (без авторів назв, статі):

Харківські збори (крайні дати — 10.04.1924 та 27.04.1924). • Дрізд чорний (*Turdus merula*), № 19824. [Харківська обл.], окол. Харкова, [уроч.] Липовий гай. 10.04.1924. М. Дюков (з кол. В. Аверіна). • Дрізд співочий (*Turdus philomelos*), № 19706. [Харківська обл.], окол. Харкова, [уроч.] Липовий гай. 18.04.1924. М. Дюков (з кол. В. Аверіна). • мухоловка білошия (*Ficedula albicollis*), № 21382. [Харківська обл.], Харків, [уроч.] Липовий гай. 27.04.1924. М. Дюков (з кол. В. Аверіна).

Дагестанські збори (крайні дати — 23.11.1924 та 5.11.1925). • Голуб сизий (*Columba livia*), № 25424. Дагестан, Махачкалинський р-н, Темиргоє. 23.11.1924. М. Дюков (з кол. В. Аверіна). • Хрустан (*Eudromias morinellus*), № 15601. Дагестан, окол. м. Махачкала («Петровськ»). 29.10.1925. М. Дюков. • Дрізд білобровий (*Turdus iliacus*), № 13571. Дагестан, окол. м. Буйнакськ. 31.03.1925. М. Дюков (з кол. В. Аверіна). • Чорноволик (*Calidris alpina*), № 15793. Дагестан, Каспій, окол. м. Махачкала («Петровськ»). 5.11.1925. М. Дюков (з кол. В. Аверіна). • Голуб синяк (*Columba oenas*), 1758 № 25445. Дагестан, окол. м. Махачкала («Петровськ»). 5.11.1925. М. Дюков.

Зразки «не-Дюкова» і Дагестанська зоологічна експедиція (ДЗЕ)

У колекції ННПМ (власне у NMNH-z) є зразки з Дагестану, які позначені в БД та в каталогах як зібрані О. Мигуліним, переважно у вересні 1925 р. (табл. 2). Загалом дагестанських зразків з позначкою «Мигулін» — 27, і їх зібрано 3–16 вересня 1925 р. (Торки-Ногай, Хунзах, Шура). Також у колекції є 4 екз. *Mus musculus* з Дагестану 1924–1925 рр., і серед колекторів — О. Формозов, В. Гептнер та Г. Ебергардт (див. табл. 2), тобто дослідники, які напевно взаємодіяли з М. Дюковим під час його роботи в Дагестані.

У цій серії представлені переважно гризуни степового фауністичного ядра (ховрахи, хом'яки, тушканчики, миші), що доповнює комплекс видів, зібраних точно М. Дюковим у наступний період (1926–1927 рр., див. табл. 1), включно зі тхором степовим, їжачком вухастим, тушканчиком малим, перегузною тощо.

До таблиці 2 також включено два зразки *Mustela eversmanni* з Дагестану (№ 9398 та 11627), що спочатку були в таблиці 1 і зберігалися як збори В. Дюкова з Приазов'я (що помилково), а за підсумками цієї ревізії перевизначені як збори Мигуліна з Дагестану (найімовірніше зроблені у співпраці з М. Дюковим). Окрім того, ця друга серія містить три зразки *Mesocricetus raddei* з с. Хунзах Буйнакського (= Хунзахського) району, а ми знаємо, що найперша стаття М. Дюкова за матеріалами з Дагестану присвячена саме хом'яку Радде [Diukov 1927], і опис стосується саме Хунзахського плато, проте згадані у статті дати стосуються тільки 1924 р., з крайніми значеннями 20.05.24–20.10.24, позаяк колекційні зразки в ННПМ датовані 1926 роком (див. табл. 2).

Більшість етикеток другої серії належить О. Мигуліну, попри те, що почерків є принаймні два — один однозначно мигулінський (крупний, «мерехтливий», з підкругленими літерами і характерними окремими деталями), а один — подібний до дюківського (рис. 6), названий вище «LEG3» (дрібніший, з невеликим нахилом вліво, чіткий і рівний, без підкрутки літер).

Авторство почерку «LEG3» не ясне; можливо, це «польовий» варіант мигулінського, проте він виглядає самостійним, що дає змогу припустити наявність третьої особи, яка працювала в тій самій групі. У кожному разі збіги дат, а також те, що частина етикеток чи зразків однозначно підписані Мигуліним, Дюковим і третьою особою, свідчать, що це була їхня спільна експедиція, що тривала, за крайніми датами, 3–16 вересня 1925 року.

Таблиця 2. Зразки з Дагестану 1924–1925 рр. в колекції NMNH-z, асоційовані з Дюковим, проте позначені як зібрані іншими зоологами — О. Мигуліним (OM), В. Гептнером (VH), О. Формозовим (AF), П. Свириденком (PS), Г. Ебергардтом (GE); MD — колектором найімовірніше є М. Дюков*¹

Table 2. Specimens from Dagestan of 1924–1925 in the NMNH-z collection, associated with Diukov, but marked as collected by other zoologists—O. Mygulyn (OM), V. Heptner (VG), O. Formozov (OF), P. Svyrydenko (PS), and H. Eberhardt (GE); MD is most likely M. Diukov

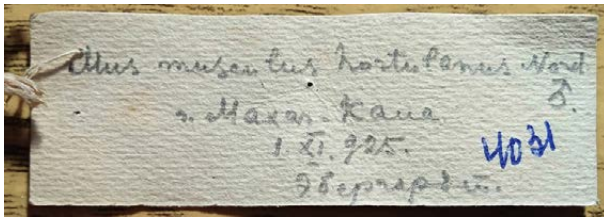
№	Вид	Місцезнаходження	Дата	Leg.
9162 ш	<i>Mustela nivalis</i>	Дагестан, х[Тарумовський р-н] («Кизлярська окр.»), с. Раздолье* ²	25.08.1924 (у каталозі як 06.10.1946)	«OM» [MD]
9025 шч	<i>Barbastella leucomelas</i> (« <i>barbastellus</i> »)	Дагестан, без дет.	1925	OM
7789 ш	<i>Pygeretmus pumilio</i> (« <i>Alactagulus acontion</i> »)	Кизлярська окр., окол. с. Тушиловка	28.05.1925	DZE
7790 ш	те саме	КиКизляр	(без дати)	PS
10226–10236 шч	те саме	Торки-Ногай, аул Губеч	16.09.1925 (у каталозі як 16.11.1925)* ³	OM* ⁴
9873–9875 шч	<i>Mesocricetus raddei</i>	Айварський окр, аул Хунзах («Хунзок»)	3–6.09.1925 (у каталозі як 3–6.09.1926)	OM [leg3]
992–994 ч	<i>Spermophilus musicus</i> (« <i>Citellus pygmaeus</i> »)	[Кизлярський р-н], с. Губеч	7–9.09.1925	OM
9383–9388 ш	те саме	Буйнакський окр., аул Буйнакський (Шура)	8–10.09.1925	OM [leg3]
7233–7235 ш(ч)	<i>Mus musculus</i>	фортеця Гуніб* ⁵	10–12.07.1924	AF, VH
10774–10775 ш	те саме	Торки-Ногай, аул Губеч	15.09.1925 (у каталозі як 15.05.1925)	OM
7225 ш	те саме	Махачкала	01.11.1925	GE
9398 ш(ч)	<i>Mustela eversmanni</i>	Тарки-Ногай	13.09.25	OM
11627 (300, 194) ч	те саме	Тарки-Ногай* ⁶	13.09.25	OM

*¹ Помилкові дані, опубліковані в каталогах і представлені в БД, взято в лапки. У тих випадках, де зразок найімовірніше здобутий М. Дюковим (за почерком), акронім подано у квадратних дужках [MD], DZE — Дагестанська зоологічна експедиція; *² Для вказаного зразка *Mustela nivalis* в БД і в опублікованому каталозі ННПМ [Shevchenko 2007] запису немає; *³ У каталозі й БД для *Pygeretmus pumilio* № 10232, 10233 та 10236 місяць збору вказано як «11», що, напевно, є помилкою в записі «IX» та «XI»; *⁴ етикетки названих зразків написані інших почерком (імовірно, рукою О. Мигуліна), ніж суміжних № 10230, 10231 10234 10235 (записи на «суміжних» подібні до почерку Дюкова); *⁵ Формозов і Гептнер влітку 1924 дійсно мандрували Дагестаном і працювали за завданням С. Огньова та в рамках програми зоологічних експедицій Дагмузею [Formosov 2020; М. Формозов, особ. повід.]; *⁶ для зразка *Mustela eversmanni* № 11627 з Дагестану в БД і в каталозі вказано місце знахідки як «Запорізька обл., Приазовський р-н»; примітно, що наступний № 11628 (див. табл. 1) позначено на черепі підписом Дюкова.

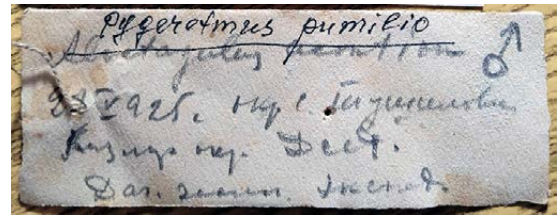
У переліку цих «дотичних» колекцій (табл. 2) є дагестанські зразки ссавців, зібрані О. Формозовим та В. Гептнером, які згодом написали працю «Ссавці Дагестану» (рос.) [Formosov & Heptner 1941]. Припускаю, що такі їх збори (*Mus musculus*, Гуніб, липень 1924 р.) не могли пройти без участі Дюкова: дослідники були знайомими і, як відмічено тут не раз, Формозов 1927 року був співавтором таксону *Arvicola terrestris djukovi* [Ognev & Formosov 1927]. Проте порівняння почерків на етикетках з фортеці Гуніб та підписах до етнографічних рисунків О. Формозова в ті самі дати показало їхню ідентичність¹², тобто це збори не Дюкова (хоча його участь припускалася, як у випадку з іншими зразками з Дагестану, зокрема підписаними ім'ям О. Мигуліна: рис. 6с).

Нарешті, звертає на себе увагу зразок кажана *Barbastella barbastellus*, перевизначений автором як *Barbastella leucomelas* (*Barbastella caspica* Satunin 1908); колектором значиться О. Мигулін, місце — «Дагестан [без. дет.]». Зразок перевизначено за характерними морфологічними ознаками (відсутність зовнішньої шкірної лопаті на вушниці і світло-золотаве забарвлення

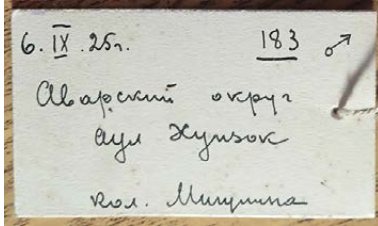
¹² Формозов А. Н. «Дневниковые записи» (журнал «Даръ» № 172–174). З цим врешті погодився і М. Формозов (особ. повід.). Понад те, було уточнено: «Да, это их сборы Дагестанской экспедиции, подаренные Дюкову. Там какая-то странная изменчивость была у домашней мыши. Например, мыши с белым пятном на брюхе» (лист 7.03.2023). Отже, зразки прийшли до ННПМ від Дюкова (найімовірніше, що через Харків і за посередництва О. Мигуліна).

a # 7225 (4031) *Mus musculus*

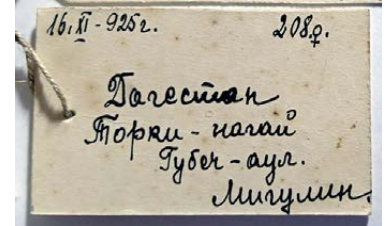
b # 7789 *Pygeretmus pumilio*

c # 9873 (183) *Mesocricetus raddei*

d # 10235 (201) *Pygeretmus pumilio*

e # 10229 (208) *Pygeretmus pumilio*

Рис. 6. Оригінальні етикетки від зразків ссавців з Дагестану, які могли бути зібрані за участі М. Дюкова, в колекції NMNHU-z: (a) оригінальна етикетка зразка № 7225 (*Mus musculus* з Махачкали, leg. Ебергардт¹³); етикетка, на переконання автора, написана почерком Дюкова; (b) оригінальна етикетка зразка № 7789 (*Pygeretmus pumilio* з Кизлярського р-ну, 28.05.29); етикетка підписана як «Дагестанська зоологічна експедиція» (ця експедиція Дагмузею і Дагестанського НДІ діяла у 1924–1928 рр.: [Boehme 1928]); (c–e) етикетка зразка № 9873 (*Mesocricetus raddei* з Аварського району, 6.09.1925); на цій етикетці, як і майже всіх етикетках вересня 1925 р. (тушканчики та ховрахи, див. табл. 1), є ознаки почерку М. Дюкова (заголовна «А» як мала, написання «к» та ін., проте є й відмінності — почерк відносно крупний, рік без «9», не як «925», тощо), проте цей почерк (LEG3, див. c–d) не схожий на почерк Мигуліна (d), який менш чіткий, виглядає з великими підкрутами багатьох літер, «дитячий»).

Fig. 6. Original labels of mammal specimens from Dagestan, which could have been collected with the participation of M. Diukov, housed in the NMNHU-z collection: (a) original label of specimen No. 7225 (*Mus musculus* from Makhachkala, leg. Eberghardt); the label is written in Diukov's handwriting; H. Eberghardt was Dyukov's colleague (his work on the locust of Dagestan is known: [Eberghardt 1930]); (b) original label of specimen No. 7789 (*Pygeretmus pumilio* from Kizlyar district, 28.05.29); the label is signed as 'Dagestan Zoological Expedition' (this expedition of the DagMuseum and the Dagestan Scientific Research Institute took place in 1924–1928: [Boehme 1928]); (c–e) label of specimen No. 9873 (*Mesocricetus raddei* from the Avar district, 6 September 1925); on this label, like almost all labels dated to September 1925 (jerboas and susliks, see Table 1), there are signs of M. Diukov's handwriting (the initial 'A' is small, the form of 'k', etc., but there are also differences—the handwriting is relatively large, the year without '9', not like '925', etc.), but this handwriting (LEG3, see c–d) is not similar to Mygulin's (d), which is less clear, with large twists in many letters, looks 'childish'.

спини, FA = 41,7 мм), проте точність визначення недостатня. З огляду на високу мінливість морфологічних ознак [Kruskor 2015] та наявність у Дагестані обох видів [Smirnov *et al.* 2019], матеріал вимагає подальшого аналізу.

Загальний обсяг колекцій

У досліджених колекціях матеріали Миколи Дюкова представлені такими обсягами: разом 57 екз. 17 видів 10 родин 5 рядів. Для кожного виду вказано число колекційних зразків за основною вибіркою (зберігаються як збори Дюкова, табл. 1) та число екземплярів за додатковою вибіркою (які не каталогізовані як збори Дюкова, проте переважно такими є: табл. 2). Порядок наведення таксонів у списку — систематичний (за: Zagorodniuk & Emelyanov 2012)].

Ряд 1. *Leporiformes*, seu *Lagomorpha* (2 екз., 2 види):

родина Зайцеві (*Leporidae*)

- заєць білий (*Lepus europaeus*) — 1 (1+0);
- заєць сирій (*Lepus europaeus*) — 1 (1+0);

¹³ Г. Ебергардт — колега Дюкова (відома його праця про сарану Дагестану: [Eberghardt 1930])

Ряд 2. Muriformes, seu Rodentia (42 екз., 8 видів):

родина Вивіркові (Sciuridae)

- ховрах малий (*Spermophilus musicus*) — 9 (0+9);

родина Вовчкові (Gliridae)

- соня лісова (*Dryomys nitedula*) — 1 (0+1);

родина Стрибакові (Dipodidae)

- тушканчик малий (*Pygeretmus pumilio*) — 13 (0+13);

родина Сліпакові (Spalacidae)

- сліпак гігантський (*Spalax giganteus*) — 3 (3+0);

родина Хом'якові (Cricetidae)

- хом'як Радде (*Mesocricetus raddei*) — 3 (0+3);
- хом'ячок сирій (*Cricetulus migratorius*) — 2 (2+0);
- щур водяний (*Arvicola terrestris*) — 1 (1+0);

родина Мишеві (Muridae)

- миша хатня (*Mus musculus*) — 10 (4+6);

Ряд 3. Soriciformes, seu Lypotyphla (1 екз., 1 вид):

родина Їжакові (Erinaceidae)

- їжачок вухастий (*Hemiechinus auritus*) — 1 (1+0);

Ряд 4. Vespertilioniformes, seu Chiroptera (3 екз., 3 види):

родина лиликові (Vespertilionidae)

- широковух азійський (*Barbastella leucomelas*) — 1 (0+1);
- вечірниця дозїрна (*Nyctalus noctula*) — 1 (1+0);
- лилик двоколірний (*Vespertilio murinus*) — 1 (1+0);

Ряд 5. Caniformes, seu Carnivora (9 екз., 3 види):

родина Мустелові (Mustelidae)

- тхір степовий (*Mustela eversmanni*) — 6 (4+2);
- [мустела] ласка (*Mustela nivalis*) — 2 (1+1);
- перегузня степова (*Vormela peregusna*) — 1 (1+0).

Таксидермія та етикетки

У різні періоди своєї роботи дослідник виявляв інтерес не тільки до вивчення видів, але й створення колекцій: він займався таксидермією та охайно оформляв етикеткові дані (рис. 7)¹⁴. Як справедливо примітила завідувач теріологічними фондами ННПМ Євгенія Улюра при пошуку зразків авторства Дюкова, «тушки він робив добре» (див. рис. 8).

Рис. 7. Колекційний зразок (тушка з черепом) та етикетка щура водяного з Махачкали, написана М. Дюковим. Колекція ННПМ-з, № 9897 (17.10.1924); ймовірно, лектотип *Arvicola terrestris djukovi* Ognev et Formosov 1927.

Fig. 7. Collected specimen (mounted skin with skull) and label of a water vole from Makhachkala, written by M. Diukov. Collection of NMNHU-z, No. 9897 (10/17/1924); probably the lectotype of *Arvicola terrestris djukovi* Ognev et Formosov 1927.

¹⁴ Очевидно, це стосувалося й робочих журналів і польових щоденників, нам не відомих.

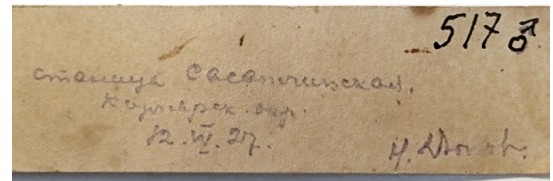

Рис. 8. Опудало сліпака *Spalax giganteus*, виготовлене М. Дюковим (ліворуч) та його етикетка (праворуч), заповнена рукою М. Дюкова. Колекція ННПМ-з, № 9448 (12.04.1927). Фото автора та Є. Улюри.

Fig. 8. A mounted mole rat *Spalax giganteus* prepared by M. Diukov (left) and its label (right) written by Diukov's hand. NMNHU-z collection, No. 9448 (12 April 1927). Photo by the author and E. Ulyura.

І це так само можна сказати про етикетки, акуратно зроблені і охайно заповнені ключовою інформацією. Понад те, складається враження, що дослідник мав постійні таксидермічні практики. Судячи з того, що він робив і вторинні етикетки (див. рис. 1).

Творчість, захоплення, коло спілкування

Стилі

Також важливо, що текст написано «кучеряво», грамотно, складно-підрядними реченнями, з широким словниковим діапазоном, чітко побудованим викладом тощо. З цього можна припустити високий рівень базової і спеціальної освіти дослідника, володіння ним словом та логікою викладу думок. У цьому вгадується висока освіта, можливо й домашня, але, очевидно, і гімназична та університетська.

Мисливствознавство

З усього видно, що Микола Дюков був мисливцем. Його мисливствознавчі практики 1922–1923 рр. явно слідує зі статті про вовків на Харківщині [Diukov 1923].

Подальші численні публікації «дагестанського» періоду про ссавців (тур, джейран: [Diukov 1923, 1930a] та птахів (султанка, стерх, рябок, фазан: [Diukov 1927, 1928, 1929, 1930b] присвячені очевидно мисливській фауні. Понад те, всі вони опубліковані в мисливських виданнях: «Охота и Рыболовство» (Харків 1923), «Охотник» (Москва 1926–1930), «Український мисливець та рибалка» (Харків 1930). Разом це шість публікацій з 11 відомих¹⁵, що засвідчує високий рівень уваги до мисливської фауни.

Краєзнавство

У щоденниках О. Формозова, що є у розпорядженні автора (копії люб'язно надані М. Формозовим), є сторінки, присвячені конспекту щоденників М. Дюкова, де нарівні з докладними зоологічними нарисами й добірками фактів зібрано неймовірно цікаві місцеві повір'я і звичаї, пов'язані з тваринами, добірки місцевих назв тварин тощо. У межах цього дослідження ці теми тут не будуть викладатися, проте вони заслуговують на увагу, тим паче що конспект записів Дюкова щодо звичаїв та повір'їв має дописку «in litt.», що може означати факт підготовки Дюковим якоїсь краєзнавчої чи етнологічної публікації, автору не відомої.

¹⁵ Окрім «мисливських» публікацій, ще є статті про хом'яка Радде і сарану (див. вище).

Коло спілкувань

Однозначно мав прямі контакти з В. Аверіним, оскільки, очевидно, працював у Президії (або якійсь управлінській структурі) Харківського відділення ВУСМР (непрямі вказівки в матеріалах статті про вовків: [Diukov 1923]). Оскільки колекційні зразки майже напевно потрапили до Києві з колекціями О. Мигуліна [Zagorodniuk 2023a], можна припустити і тісну співпрацю з цим дослідником, а, отже, з кафедрою зоології ХСПІ та мисливською лабораторією Аверіна (про початки цієї лабораторії див.: [Averin 1923]). Відомо про прямі контакти з Олександром Формозовим.

Микола Формозов на запит автора повідомив наступне. «Он подарил папе живую султанку. Вот выписка в дневнике Формозова. «Из записной книжки Н. Н. Дюкова. 3. *Porphyrio porphyronotus*. В середине сентября месяца 1924 года я купил на улице у железнодорожника султанку. История ее такова: вечером небольшая стайка султанок летела над поселками около ст. ж.д. Петровск-Кавказский. Одна из птиц села на дерево, но была согнана мальчишками и залетела в сарай. Птица эта мною передана А. Н. Формозову. 28 декабря 1924 г. на рынке г. Махач-Кала купил двух битых; оба ♂♂».

Аналіз дорожніх щоденників О. М. Формозова показав, що Формозов був у Махачкалі (тоді Петровську) напевно в гостях у Дюкова: у щоденнику за 1924 р. є 16 сторінок записів (конспекти з дюківських зоологічних щоденників), датовані 29.12.1924. Очевидно, що такі записи дуже цікавили самого Формозова, оскільки містили чимало краєзнавчої інформації (повір'я, пов'язані з тваринами, місцеві назви тварин, фауністичні факти та описи екології окремих видів, зокрема хом'яка Раде і хом'ячка сірого). Такі записи збережено роудиною Формозових і фото згаданих сторінок передані для аналізу автору.

Серед тих, з ким Дюков активно співпрацював в рамках роботи Дагестанських експедицій, був орнітолог Лев Бьоме (1895–1954). По-перше, Бьоме був одним з організаторів таких експедицій і автором нарису про 10 років їх існування (1918–1928) [Boehme 1928]. По друге, існує декілька прямих вказівок про спільну роботу Дюкова і Бьоме, як от у П. Свириденка: «Дагестанський ховрах, за даними С. І. Огнева [cit.], а також за відомостями, які люб'язно повідомили мені зоолог Л. Б. Бьоме і М. М. Дюков, поширений окремими колоніями в Махач-Калинському та Буйнакському районах» [Svyrydenko 1927: 132] Врешті, публікації Дюкова про хом'яка Раде [Diukov 1927] передувала публікація Л. Бьоме про гризунів Північного Кавказу [Boehme 1925], чим Бьоме міг захопити й Дюкова, до того мисливця, тобто знавця переважно великорозмірних ссавців.

Відзнаки та визнання

На честь Миколи Дюкова названо новий підвид щура водяного з Дагестану — *Arvicola terrestris djukovi* Ognev et Formosov 1927. Його згодом детально переописано в огляді С. Огнева «Звірі СРСР...» [Ognev 1950: 644–645] під вернакулярною назвою «лакська водяна криса». Тип S-29620 (М.36), с. Кумалу, Кази-Кумухский уч[асток]. Лакского окр[уга]., Дагестан, 12.10.1924, leg. Н. Н. Дюков (Зоологічний музей МДУ). В ННПМ є зразок щура водяного № 9897, зібраний Дюковим в Дагестані 17.10.1924; можливо, це лектотип: в описі цей зразок не згадано [Ognev & Formosov 1927].

Також, судячи з кількості і регулярності публікацій М. Дюкова в мисливських виданнях, зокрема журналі «Охотник», можна припустити, що він був відомим і почесним мисливцем, а можливо й іменитим членом мисливських товариств та відомим автором тогочасних мисливських видань, проте на сьогодні це лише припущення.

Репресії та реабілітація

Від початку підготовки цієї розвідки дивувало декілька фактів, пов'язаних з колекціями — за крайніми датами, як відзначено вище, колекції зібрані протягом 1913–1927 рр., дагестанські — 1924–1927 рр. І попри те, що кількість зібраних Дюковим зразків явно наростала в часі, збори після 1927 р. не відомі. Причиною цього могли бути хвороби, але публікації про птахів

і звірів та полювання на них продовжувалися до 1930 року. Тому можна припустити, що колекції були втрачені. Причиною цього могли стати комуністичні репресії, яких для того часу не бракувало.

Про можливе заслання свідчила й остання за хронологією праця дослідника, яка вийшла через шість років після останньої появи дослідника в науковому просторі. Ця стаття 1936 р. своєю «відтермінованою» появою дала сильну асоціацію на долі й дороби інших репресованих колег, що автор досліджував раніше. Припущення посилювалися й тим, що активність дослідника «раптом» проявилася через стандартні 5 років заслання й по іншому регіону — Казахстану, звідки добре відомі численні «Степлагі». Праця ця мала назву «*Главнейшие вредные саранчовые Казахстана и борьба с ними*» [Diukov 1936].

Прикладний характер цитованого огляду нагадував подібні історії інших колег (зокрема Сергія Оболенського, Всеволода Великанова, Євдокії Решетник тощо), засланих у табори з правом займатися своїми дослідженнями з прикладним значенням; найімовірніше на потреби самих таборів [Zagorodniuk 2013a, 2022; Korobchenko 2016]. Припущення про заслання Миколи Дюкова врешті, підтвердили пошуки, проведені автором за сприяння Миколи Формозова та Махача Мусаєва. У базах даних репресованих¹⁶ та у виданні «*Книга пам'яті жертв політичних репресій ХХ ст. у Дагестані*» [Musaev 2020]. Записи в цих та інших базах ідентичні, без взаємних доповнень:

«Дюков Николай Николаевич, 1896 г.р., уроженец г. Харьков УССР. Арестован 05.04.1931. Приговорен 14.12.1931 заседанием Коллегии ОГПУ к 5 годам лишения свободы в концлагере. Реабилитирован 08.08.1989 Прокуратурой ДАССР.» [Musaev 2020: 250]

Отже, все збіглося — і розрахований у цій розвідці рік народження, і факт народження у Харкові, і робота до 1930 р. в Дагестані, і відновлення активності 1936 року (5 років таборів), при тому в іншому регіоні (Казахстан). З цього слідує, що 1936 рік був кінцем таборів, проте наступний 1937 рік не ніс нічого доброго... Він став останнім для багатьох яскравих і талановитих науковців. Найімовірніше і для Миколи Дюкова.

Насамкінець на прохання автора відгукнувся упорядник згаданої «Книги пам'яті...», у якого збереглися дещо ширші, ніж ним опубліковано, матеріали. З цих даних слідує уточнення, що «Реабілітований 16.01.1989 г. на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР і висновком Прокуратури ДАРСР від 08.08.1989 г. Архівна справа № 2/7665.» (переклад з рос.). Це небагато додало до розуміння. Ясно лише, що була вказівка згори, не ініціатива тих, хто засудив. І ще тепер відомий номер справи. Сподіваємося, що Дагестан скоро стане вільною країною, і тоді відомості про репресії росіянами українців у Дагестані стануть доступними загалом. А поки вітаємо дагестанських колег зі 100-річчям наукової діяльності українського дослідника фауни Дагестану Миколи Дюкова.

Подяки

Автор щиро дякує Золтану Баркасі, Олександрові Ковальчуку та Євгенії Улюрі за допомогу в опрацюванні колекцій ННПМ, пошуку і фотографуванні зразків та етикеток. Моя подяка І. Павлінову за важливі уточнення щодо типової серії дагестанських *Arvicola terrestris djukovi* в колекції Зоологічного музею МДУ. Дякую Миколі Формозову за допомогу в пошуку окремих сторінок біографії Миколи Дюкова, у т.ч. важливих деталей у спогадах батька про його роботу в Асканії у 1923 та в Дагестані у 1924–1925 рр. та відомостей про Миколу Дюкова у базах даних щодо репресованих радянською владою науковців. Моя подяка Олені Артем'євій за сприяння у пошуку публікації дагестанського періоду. Дякую Світлані Тайковій та Тетяні Дев'ятко за уточнення даних про зразки птахів у музеях. Дякую Ганні Межжеріній за редагування тексту.

¹⁶ Записи щодо «Дюков Николай Николаевич» знайдено в кількох базах, зокрема в «Открытый список» (<https://bit.ly/3lTi96h>) та «Единая база данных жертв репрессий в СССР» (№ 1970184, <https://bit.ly/41giz6W>).

Дослідження проведено в рамках наукової теми відділу музеології ННПМ НАН України на 2021–2023 роки «Наукові колекції натуралій як джерело дослідження біотичного різноманіття, історії та розвитку природничих музеїв» (Державний реєстраційний номер теми 0121U100527).

References

- Alphabetic... 1917. *Alphabetical List of Students of Kharkiv University 1916-1917 Academic Year*. Pechatnoe Delo Publishing House, Kharkiv, 1–112. <https://bit.ly/3TOe6VU>
- Averin, V. G. 1923. Report on the First All-Ukrainian Exhibition of Hunting and Fishing on July 22–29, 1923 in Kharkiv. *Hunting and fishing*, № 5–6: 9–24. [In Russian]
- Averin, Vs. G. 1923. Askania-Nova. *Hunting and Fishing*, № 5–6: 31–54. [In Russian]
- Boehme, L. B. 1925. *On the biology and distribution of some rodents of the North Caucasus*. North Caucasian Regional Plant Protection Station. Vladikavkaz, 1–15.
- Boehme, L. B. 1927. Zoological research in the Karanogai and Nogai steppes of the Dagestan ASSR. *In: Dagestan collection. Volume 3*. Makhachkala, 248–249.
- Boehme, L. B. 1928. Brief review of zoological research in the Dagestan ASSR over the past 10 years. *In: Ten Years of Scientific Work 1918–1928 in Dagestan. Collection of articles*. Makhachkala, 25–29. [In Russian]
- Cheremnykh, N. 2017. Collectors of mammalogical collections of the State Museum of Natural History, NAS of Ukraine in the 1900–1930s. *Proceedings of the Theriological School*, 15: 175–180. <http://doi.org/10.15407/ptt2017.15.175>
- Cherniaev, N. I. 1900. *Kharkiv illustrated theatrical almanac. Materials for the history of the Kharkiv scene*. Printing house Yuzhnyi Krai, Kharkiv, 1–107. [In Russian] <https://bit.ly/40DZMBd>
- Devyatko, T. N., G. S. Dzhamirzoev (ed.). 2012. *Catalog of the ornithological collection of the Museum of Nature of V. N. Karazin Kharkiv National University*. Dagestan Pedagogical University, Makhachkala, 1–398. [In Russian]
- Diukov, N. N. 1923. Wolves in the Kharkiv province. *Hunting and Fishing (Kharkiv)*, No. 3–4: 9–12. [In Russian]
- Diukov, N. 1926. Towards the biology of the Sultan's chicken. *Hunter (Moscow)*, 3 (12): 19. [In Russian]
- Diukov, N. N. 1927. Blackish Dagestan hamster. *In: Dagestan Collection, Volume 3*. Dagestan Research Institute, DagNarKomPros, DagMuseum and others. Makhachkala, 169–174. [In Russian]
- Diukov, N. 1928. To the knowledge of the distribution of the Siberian Crane. *Hunter (Moscow)*, 5 (9): 22. [In Russian]
- Diukov, N. 1929. To the knowledge of the distribution of the black-bellied sandgrouse (*Pterocles orientalis* L.). *Hunter (Moscow)*, 6 (10): 17. [In Russian]
- Diukov, N. N. 1929. To the knowledge of the distribution of *Oxya fuscovittata* Marsch. (Orthoptera, Catantopinae). *Proceedings of the Russian Entomological Society*, 23 (1–2): 141–142. [In Russian]
- Diukov, N. N. 1930a. Aurochs and the hunt for it. *Ukrainian hunter and fisherman*, № 2–3: 17–19. [In Russian]
- Diukov, N. 1930b. Goitered gazelle. *Hunter (Moscow)*, № 12: 24–25. [In Russian]
- Diukov, N. 1930c. Pheasant in the Dagestan SSR. *Hunter (Moscow)*, 7 (6): 17. [In Russian]
- Diukov, N. N. 1936. *The Main Harmful Locusts of Kazakhstan and Their Control*. Kazakhstan Regional Publishing House, Alma-Ata, 1–92. [In Russian]
- Ebergardt, G. 1930. A new parasite of the Asian locust, *Chortophila cilicrura* Rond. (Diptera), in Dagestan. *Protection of plants from pests (Leningrad)*, 6 (5–6): 813–814. [In Russian]
- Eremeyeva, I. V. 2013. Theatrical Kharkiv of the end of the 19th century in the memories of contemporaries. *Bulletin of the National Technical University "KhPI". Series: Actual problems of the history of Ukraine*, 25 (998): 22–29. [In Ukrainian] <https://bit.ly/3ZigWdu>
- Filipenko, S. 2014. Records of the Steppe Polecat (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) in Ukraine: Review of Zoological Collections. *Proceedings of the Theriological School*, 12: 102–107. <http://doi.org/10.15407/ptt2014.12.102>
- Formozov, A. 2020. *From Dvina to Murghab. Ways and Paths of the Animal Painter*. Dar, 1–277. (Series: Google Books, online: <https://bit.ly/41LQBaf>) [In Russian]
- Franzi, A. M., Diukov N. N. 1930. Autumn breeding of the Asian locust in Dagestan in 1927. *Proceedings on Plant Protection, Entomological Series*, No. 1 (1): 179–189. [In Russian]
- Godlevska, L. 2013. Recent bats in the collection of the paleontological museum of NMNH, NAS of Ukraine. *Zbirnyk Prac' Zoologichnogo Muzeu*, 44: 145–157. [In Ukrainian] <https://bit.ly/3SkJkmF>
- Golda, D. 2006. Hunting periodicals across time. *Hunting and Fishing*, No. 5 (55): 5.
- Heptner, V. G. 1926. *Brief guide to mammals of Dagestan*. Publishing House of the Dagestan SRI, Makhachkala, 1–59. [In Russian]
- Heptner, V. G., A. N. Formozov. 1941. Mammals of Dagestan. *Proceedings of the State Zoological Museum. Moscow University*, 4: 3–74. [In Russian]
- Iliukhin, Yu. 2018. Representatives of the order Chiroptera in the collection of the Museum of Nature at V. Karazin Kharkiv National University. *Theriologia Ukrainica*, 16: 77–84. <http://doi.org/10.15407/pts2018.16.077>

- Kruskop, S. V. 2015. Dark and pale: taxonomic status of the barbastelle (*Barbastella: Vespertilionidae*, Chiroptera) from Central Asia. *Acta Chiropterologica*, **17** (1): 49–57.
- Myhulin, O. O. 1938. *Mammals of Ukrainian RSR (Materials to Fauna)*. Academy of Sciences of Ukr. SSR, Kyiv, 1–426. [In Ukrainian]
- Musaev, M. A. (ed.). 2020. *The Book of Memory of Victims of Political Repression of the XX Century in Dagestan ASSR*. Mavraev, Makhachkala, 1–720. [In Russian]
- Lisetsky, A. S., A. A. Kunyuchenko. 1952. Bat fauna (Chiroptera) of the Kharkiv region. *Proceedings of Research Institute of Biology, Kharkiv University*, **16**: 87–92. [In Russian]
- Ognev, S. I., A. N. Formosov. 1927. A new form of water vole from Dagestan. *The Annals and Magazine of Natural History, Ser. 9*, **19**: 138–141.
- Ognev, S. I. 1950. Subfamily Microtinae. Voles. Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, Moscow; Leningrad, 1–706. (Series: Mammals of the USSR and adjacent countries; Vol. 7). [In Russian]
- Rozora, Zh. V., M. M. Bilyashivsky, O. V. Bidzilya, et al. 2014. *Zoological Museum of Taras Shevchenko University of Kyiv*. Kyiv University Publishing and Printing Center, Kyiv, 1–160. [In Russian]
- Shevchenko, L. S., S. I. Zolotukhina. 2002. *Mammals. Issue 1: Murids — Muridae*. Zool. Mus. of the National Museum of Natural History of Ukraine, Kyiv, 1–217. [In Russian]
- Shevchenko, L. S., S. I. Zolotukhina. 2005. *Mammals. Issue 2. Insectivores, Bats, Lagomorphs, Rodents*. Zoological Museum, NMNH of Ukraine, Kyiv, 1–238. [In Russian]
- Shevchenko, L. S. 2007. *Mammals. Issue 3. Carnivores. Lagomorphs (addendum)*. National Museum of Natural History of Ukraine, Kyiv, 1–80. [In Russian]
- Smirnov, D. G., V. P. Vekhnik, G. S. Dzhampirzoev, Yu. Bykov. 2019. New data on the distribution of bats (Chiroptera) in the flat part of the Republic of Dagestan. *Russian Journal of Ecosystem Ecology*, **4** (4): 1–15. <https://doi.org/10.21685/2500-0578-2019-4-5> [In Russian]
- Sviridenko, P. A. 1927. Distribution of ground squirrels in the North Caucasian region and some considerations about the origin of the fauna of the Ciscaucasian and Kalmyk steppes. *Bulletin of the North Caucasian Plant Protection Station (Rostov-on-Don)*, No. 3: 123–171. [In Russian]
- Tolstoy, N. N. 1922. *Hunting in the Caucasus*. M. & S. Sabashnikov Publishing House, Moscow, 1–114. [In Russian] <https://bit.ly/42JPi5e>
- Volkov, S. V. 2016. *The Highest Bureaucracy of the Russian Empire. Brief Dictionary*. Moscow, Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 1–799. <https://bit.ly/3LRKYer> [In Russian]
- Vlaschenko, A. S. 2011. Research history and list of records of bats (Chiroptera) in the Kharkiv region in the XIX and XX centuries. *Plecotus et al*, **14**: 26–54. [In Russian]
- Zagorodniuk, I. 2013a. Vsevolod Velykaniv as investigator of fauna of Ukraine in 1920–1930s: biography, collections, publications. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **11**: 115–134. [In Ukrainian] <https://bit.ly/3ItXRb3>
- Zagorodniuk, I. V. 2013b. Zoological collections as source of biographical information: towards history of investigations of Anatol Argyropulo and Boris Popov. In: *Practical Topics of Natural Museology*. Natl. Mus. Nat. Hist., NAS Ukraine, Kyiv, 15–16. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2015. Collectors of Mammological Collection of the National Museum of Natural History NAS of Ukraine during 1930th. *Contribution of amateur naturalists into biological diversity studies*. International Scientific Conference. Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College, Berehove, 299–305. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I., M. Korobchenko, M. Pidhainy. 2015. The oldest collected samples of *Ellobius talpinus* s. l. (Rodentia) in natural history museums of Ukraine: an investigation into the history of collections. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **13**: 101–110. [In Ukrainian] <https://bit.ly/3km0jZp>
- Zagorodniuk, I., V. Parkhomenko. 2018. Boris Valkh and the development of zoology and museology in the East of Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Biology*, **31**: 72–98. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. (ed.). 2022. *Theriology in Ukraine. Part 1 (100 Outstanding Researchers of the Past)*. Ukrainian Theriological Society and National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, Kyiv, 1–368. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 14). <http://doi.org/10.53452/nt14>
- Zagorodniuk, I. 2023. A hedgehog from Luxembourg: the story of a specimen as evidence of migrations of museum collections between Kharkiv and Kyiv in the 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Biology*, **40**: 9–22. [In Ukrainian] <https://doi.org/10.26565/2075-5457-2023-40-1>
- Zagorodniuk, I., E. Ulyura. 2023. The collections of Mykola Diukov and Viktor Drebensiv in the National Museum of Natural History (Kyiv). *Visnyk of the Lviv University. Biology Series*, Vol. **89**: (in press). [In Ukrainian]